

*Kimə mən üns ilə baxdım
məni təshifi yandırdı,
Kimə qəlbimdə yer verdim
məni qovdu kənarından
Kimə yar dedim dərhal
dönüb mənə nar oldu,
Vəfa umdumsa hər kəsdən
cəfa etdi mənə hər an.*

Dramaturq, maarifçi, şair, materialist, filosof və ictimai xadim, dramaturgiya və ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə maarifçiliklə realizmin yaradıcılarından biridir. Axundzadə dövrünün ən qatı cəhəlat və məzhəb qadağalarına meydan oxuyaraq milli oyanışın və elmi düşüncənin əsasını qoydu. Onun əsərləri və ideyaları Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında, həmçinin Şərq maarifçiliyində əvəzsiz rol oynamışdır.

Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci il iyulun 12-də Azərbaycanın qədim bölgələrindən olan Şəkiddə anadan olmuşdur. İlk dini təhsilini Şuşada almış və burada mədrəsə təhsili görmüşdür. Ərəb və fars dillərində klassik şeirlər yazmaqla ədəbi fəaliyyətə başlamış, zamanla dini-fəlsəfi təfəkkürə tənqidi yanaşmağa başlamışdır. O, 13 yaşına qədər ailəsi ilə birlikdə Cənubi Azərbaycanında yaşamış, 1825-ci ildə Şəkiyə qayıtmışdır. Fətəlinin əmisi Axund Hacı Ələsgər 1832-ci ildə onu Gəncəyə aparmışdır. Burada o, məntiq və şəriət elmlərini öyrənməklə yanaşı, görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu Mirzə Şəfi Vazehdən xəttatlıq sənətini də mənimsəmişdir. Mirzə Şəfi Vazehlə tanışlıq gənc Fətəlinin həm həyatına, həm də yaradıcılığına, ümumilikdə onun formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Ənənəvi Şərq təhsili alan Mirzə Fətəli Axundzadənin dahi Mirzə Şəfi Vazehlə görüşü onun həyatında tamamilə yeni mərhələnin başlanğıcı oldu, təfəkkür və dünyagörüşündə əsaslı dəyişikliklərə yol açdı. Mirzə Şəfi onu "riyakar və şarlatan" olmaqdan, yeni ruhaniliyin məhdudiyyətlərindən uzaqlaşdırmaq idi. Lakin məqsədi İslam dininə nifrət yaratmaq yox, başqa bir mədəniyyət və təhsil modelinin mövcudluğunu göstərmək, yeni tarixi dövrdə xalqa namuslu və faydalı xidmətin daha səmərəli yollarını izah etmək və inandırmaq idi. Tərcümeyi-halında Mirzə Fətəli yazırdı: "...Mirzə Şəfi Ürfan bütün suallarımı mənə təlqin etdi və qəflət pərdəsini gözlerimdən açdı". O dövrdə mövcud olan qadağalar və cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq "hamı kimi yaşamaq" prinsipi Axundzadə üçün artıq qəbul edilməz idi. Onun ruhani təhsildən imtinası və yeni düşüncə yolunu seçməsi, bəziləri üçün nankorluq kimi qəbul edilirdi. Eyni zamanda, Axund Hacı Ələsgər kimi dindar bir ailənin övladının "kafirlik" yolu tutduğu düşünüldü. Həmçinin, o, təminatlı və rahat gələcəkdən imtina edərək, geniş xalq kütləsinin inamına və dəyərlərinə birmənalı yanaşdı.

Dövrün müasir elmlərinə böyük maraq göstərən Fətəli 1833-cü ildə Şəkiddə açılan rus məktəbində bir il təhsil alıb. 1834-cü ildə Tiflisə köçərək Qafqaz canişinliyində tərcüməçi və rəsmi məmur kimi çalışmağa başlayan Axundzadə burada Avropa elmi, Rus maarifçiliyi və Qərb ədəbiyyatı ilə tanışlıq imkanları qazanır. Onun intellektual çevrəsi Cənubi Qafqaz ziyalılarından ibarət idi. Həyatının bu mərhələsində o, artıq İslam fəlsəfəsinin sərhədlərindən çıxaraq daha geniş, dünyəvi-

fəlsəfi baxışlara yiyələndi. Tərcüməçilik fəaliyyəti isə ona mədəniyyətə dərinləndirən nüfuz etməyi öyrətdi. Axundov İran və Qafqazdakı dini fanatizmin, molla təfəkkürünün və təhsildəki geriliyin səbəbini siyasi sistem və ideoloji quruluşla əlaqələndirirdi. Bu səbəbdən Axundzadə sistemli maarifçilik, mədəni inqilab arzu edirdi. O, 1850-ci illərdən etibarən yalnız yazıçı yox, həm də fəal ideoloq, islahat təbliğatçısı və filosof kimi çıxış etməyə başladı. Hər tərəfli maarifçilik çağırışları təkcə Azərbaycan deyil, İran və Osmanlı ziyalıları tərəfindən də diqqətlə izlənilirdi.

Mirzə Fətəli Axundzadə eyni zamanda Azərbaycan realist ədəbiyyatının və dramaturgiyasının banisi kimi tarixə düşmüşdür. Onun yazdığı altı komediya həm forma, həm də məzmun baxımından Şərq ədəbiyyatında tamamilə yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Bu əsərlər XIX əsrin ikinci yarısında ideoloji və sosial hadisə kimi meydana çıxmışdır. Axundzadənin dram janrına müraciəti sadəcə forma dəyişikliyi deyil, yeni ədəbi dil, bədii üslub, ideoloji yük gətirdi. 1850-ci illərdə yazdığı "Molla İbrahimxəlil kimiyagər", "Hekayəti Müsyö Jordan Həkim-i Nəbatat və dərviş Məstəli şah Cadükuni-Məşhur", "Sərgüzəşti-vəzir-i xani-Lənkəran", "Hekayəti xırsi-quldurbasan" və "Aldanmış kəvakib" maarifçilik və satiranın sintezində qurulmuş realist əsərləri idi. Axundzadə bu əsərlərdə dini fanatizmi, mövhumatı, cahil mollaları, yalançı şeyxləri və Avropa elminə qarşı çıxan təfəkkürü kəskin şəkildə tənqid edirdi. O yazırdı ki, "xurafat içində yaşayan cəmiyyət öz ayaqları üzərində dayanma bilməz". Axundzadənin pyesləri xalqın gündəlik danışdığı dilində yazılmışdı. O, klassik fars-tatar sintaksisindən uzaq duraraq dilin canlı, yumorlu, satirik imkanlarından istifadə etmişdir. Bu, həm teatr səhnəsində dinamikanı artırır, həm də tamaşaçı ilə ədəbiyyat arasında körpü qururdu. Dram əsərlərində xalqın mentaliteti, stereotipləri canlı şəkildə əks olunmuşdu.

Axundzadə teatrı ictimai təfəkkürün dəyişdirilməsi üçün ən təsirli tribuna hesab edirdi. Bu səbəbdən o, Rusiyada, Qafqazda və hətta İranda teatrın təşkili ilə bağlı layihələr irəli sürmüş, Tiflisdə müasir teatrın yaradılmasının təşəbbüsçülərindən olmuşdur. Teatrın sosial funksiyası onun üçün mədəni inqilabın bir hissəsi idi.

Onun fikrin-

cə, "xalqın əxlaqını düzəltmək üçün teatr məktəbdən sonra ikinci əsas vasitədir".

Axundzadə maarifçiliyi dövlət idarəçiliyi səviyyəsində də həyata keçirmək istəyirdi. O, İran şahına, Rusiya maarif nazirinə və Qafqaz canişininə ünvanladığı məktublarda dini institutların ləğvini, konstitusiyalı idarəetməyə keçidi, molla sinfinin məhdudlaşdırılmasını və dünyəvi məktəblərin açılmasını tələb edirdi. Bu məktublar dövlət düşüncəsində modernist, Avropayönlü təmayülün başlanğıcı kimi dəyərləndirilə bilər. "Üç məktub" silsiləsində yazırdı: "Millətə elm verin, şəriət deyil. Elm milləti azad edər, şəriət isə müti". Axundzadə qadınların maarifdən kənarda qalmasını, cəmiyyətdə ikinci dərəcəli varlıq kimi görünməsinə də dövrün ağır faciəsi hesab edirdi. O, qadınların təhsil almasını, ailədə və cəmiyyətdə söz sahibi olmasını cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti sayırdı. Qadın məsələsinə dair bəzi qeydlərində Avropa cəmiyyətində qadın hüquqlarının tədricən bərpa olunmasını nümunə göstərirdi: "Cəmiyyətin yarısı zəncirdədirsə, o millət azad sayıla bilməz".

Axundzadənin ideyaları "Kəmalüddövlə və Məcdüddövlənin mübahisəsi" adlı fəlsəfi traktatında öz əksini tapmışdır. İran ziyalıları onu "fikir inqilabçısı" adlandırı, əsərlərini gizli cəmiyyətlərdə, mədrəsələrdə və hətta məscidlərdə belə müzakirə edirdilər. Bu əsərdə iki xəyali filosofun dialoqu formasında cəmiyyətin quruluşu, dinin rolu, qanunların mahiyyəti, azadlıq, qadın hüquqları, fərdi mülkiyyət və təhsilin əhəmiyyəti müzakirə olunur. Əsər Axundzadənin dünyaya baxışının fəlsəfi manifestidir.

Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında realist dramaturgiyanın banisi, ədəbiyyatın fəal təhlilçisi, yeni ədəbi düşüncə sisteminin qurucusu və ilk elmi ədəbi tənqid məktəbinin əsasını qoyan şəxsiyyət kimi tarixə düşmüşdür. O, ədəbiyyatı ictimai şüurun mühüm aləti kimi dəyərləndirir və yazıçı məsuliyyətini "xalqın düşüncəsinə təsir edən mühəndislik" kimi görürdü. Axundzadənin 1860-cı illərdə rus dilində yazdığı "Ədəbi məktublar" əsəri Şərq ədəbiyyatında ilk sistemli ədəbi-tənqidi traktat hesab edilir. Bu məktublarda o, Şərq poeziyasının quruluşuna, ideyasına və dilinə ciddi tənqidi yanaşma sərgiləyirdi.

Axundzadənin tənqidi və estetik baxışları Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Səməd Vurğun və Hüseyn Cavid kimi yazıçıların dünyaya baxışının formalaşmasına təsir göstərmişdi. Onun "realist ədəbiyyat - realist düşüncə yaradır" prinsipi XX əsr maarifçi və milli dirçəliş ədəbiyyatının ideoloji sütununa çevrilmişdir. Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun onu dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə Nizami, Xaqani, Vaqif kimi dahi yazıçılar verən Azərbaycan xalqının pəhrəmanlıq və talant simvolu kimi təqdim edirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan və ümumilikdə Şərq ədəbiyyatında yalnız yazıçı yox, ədəbi nəzəriyyənin, tənqidin və intellektual yazı dilinin memarı olmuşdur. O, yazıçının kimliyini dəyişdi, onu saraydan xalqın yanına gətirdi, söz ustasından ziyaliya çevirdi.

Axundzadənin Avropa üslubunda yazılmış, satirik elementlərlə zəngin komediyaları və tənqidi məktubları Osmanlı imperiyasında da geniş yayılmışdı. Əsərləri İstanbulda çap edilmiş, Tənzimat dövrünün islahatçıları olan Namiq Kamal, Şinasi, Əhməd Midhət Efendi kimi maarifçilər onu "Şərq Volteri" kimi təqdim etmişdir. Hətta müasirləri arasında belə bir fikir yayılmışdı: "Volter Fransaya nədirsə, Axundzadə də Qafqaza və İrana odur". Axundzadənin maarifçi-realist təfəkkürü Rusiya müsəlman ziyalıları - İsmayıl Qaspiralı, Əli bəy Hüseynzadə, Yusif Akçura kimi simalar üçün də ciddi ideya qayna-

ğı olmuşdur. Onlar Axundzadənin sistemli düşüncə tərzini "Türk modernizminin intellektual bünövrəsi" adlandırırdılar.

Ədəbiyyat tariximizdə maarifçi və realist baxışları ilə seçilən Mirzə Fətəli Axundzadənin yaratdığı komik obrazlar və satirik əsərlər çoxlarını güldürsə də, müəllifin şəxsi həyatında yaşadığı faciələr bu gülüşlərin arxasında hansı ağrıların dayandığını göstərirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə 1878-ci il martın 10-da Tiflisdə vəfat etmişdir. Ölümünün səbəbi kimi ürək çatışmazlığı göstərilmişdir. Müxtəlif tarixi mənbələr onun ömrünün son aylarında ağır xəstə olduğunu qeyd etmişdir. Axundzadənin dəfni maarifçi və dini-satirik düşüncəsinə görə yaşadığı dövrün ən böyük ictimai paradokslarından birinə çevrildi. Axundzadənin dəfn yeri barədə bir neçə versiya mövcuddur. Ən geniş yayılmış məlumata görə, o, müsəlman qəbiristanlığından kənarda, Tiflisdəki qeyri-müsəlmanlar üçün ayrılmış ərazidə dəfn olunmuşdu. Bu, ruhanilərin ona qarşı münasibətinin açıq göstəricisidir. Digər versiyaya görə isə Axundzadə öz vəsiyyətinə əsasən müəllimi Mirzə Şəfi Vazehin qəbrinin yaxınlığında dəfn olunmuşdur. Lakin bu məlumatın dəqiqliyi tam təsdiqlənməmişdir.

Mirzə Fətəli iki dəfə ailə qurmuşdu. İkinci evliliyi olan Tubu xanımın nikahından 13 övladı dünyaya gəlmiş. Lakin onların yalnız ikisi - Rəşid bəy və Nisə xanım sağ qalıb. Mirzənin oğlu Rəşid bəy Axundovun həyatı da atasının yolunu təkrar edən acı taleyə çevrilib, o, intihar yolunu seçib. Rəşid bəyin yeganə oğlu, babasının adını daşıyan Fətəli Axundov isə bəzi mənbələrə görə, "Molla Nəsrəddin" jurnalının əməkdaşı İsmayıl Həqqi ilə eyni vaxtda sovet repressiyalarının qurbanına çevrilib və 1938-ci ildə güllələnib.

Mirzə Fətəli Axundzadənin xatirəsi respublikamızda və digər ölkələrdə müxtəlif dövrlərdə böyük ehtiramla anılmış, onun irsinə həsr olunmuş bir çox mədəni və elmi tədbirlər keçirilmişdir. 1962-ci ildə anadan olmasının 150 illik yubileyi Ümumdünya Sülh Şurasının qərarı ilə keçirilmiş, ümumittifaq səviyyəsində təntənə ilə qeyd olunmuşdur. 1965-ci ildə onun adına üç Respublika Dövlət Mükafatının təsis edilməsi qərara alınmışdır. 1982-ci ildə isə Azərbaycan KP MK tərəfindən 170 illik yubileyi keçirilmiş, 1983-cü ildə Tbilisidə ev-muzeyi açılmışdır. 2005-ci ildə Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" sərəncamına əsasən M.F.Axundzadənin əsərlərinin üçcildliyi çap olunmuşdur. 2007-ci ildən etibarən Tbilisidəki ev-muzeyi "M.F.Axundov adına Azərbaycan Mədəniyyəti Muzeyi" adı ilə fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 2010-cu ildə 200 illik yubileyi ilə bağlı dövlət səviyyəsində xüsusi sərəncam verilmiş, 2011-ci ildə Tbilisidəki 73 saylı Azərbaycan məktəbinin qarşısında onun büstü ucaldılmışdır. 2012-ci ildə isə yubiley, Şəki də daxil olmaqla ölkənin müxtəlif bölgələrində geniş şəkildə qeyd edilmiş, haqqında "Sübhün səfiri" adlı sənədli film çəkilmiş və Moskvada M.İ.Rudomino adına Xarici Ədəbiyyat Kitabxanasının qarşısında heykəli qoyulmuşdur.

Bu gün Mirzə Fətəli Axundzadənin irsi təkcə ədəbi deyil, dövlətçilik, dünyəvilik və azad düşüncə sisteminin dayağı kimi yenidən aktuallaşır. Onun ideyaları çağdaş Azərbaycan Konstitusiyasının ruhuna uyğun gəlir. Hüququn aliliyi, dini neytrallıq, təhsilin sekulyar əsaslarla təşkili və fikir plüralizmi Axundzadənin XIX əsrdə irəli sürdüyü düşüncədə öz əksini tapır.

Mirzə Fətəli Axundzadə Şərqi fikr azadlığının başlanğıcı, özünüdərk intellektual kodu, müasirliklə milli kimliyi birləşdirən ideoloji qövdsür.

Ləman TƏHMƏZ,
"Respublika".